

प्रा. सुनील वामनराव मंगळे

सहाय्यक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग,

प. खा. भगिनी सेवा मंडळ संचलित कला.वाणिज्य व बी.सी.ए., महिला महाविद्यालय, देवपूर, धुळे.

प्रास्ताविक :

लीला दुबे या मानववंशशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, स्त्रीवादी, शिक्षिका आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे आई आणि गृहिणी होत्या. इरावती कर्वे, विणा मजुमदार आणि लोटिका सरकार यांच्यासोबत त्यांनी मानववंशशास्त्रात काम केले जेव्हा या क्षेत्राला पुरुषप्रधान शैक्षणिक क्षेत्रात महिलांना व्यक्ति म्हणूनही मान्यता नव्हती. त्यांनी स्वतःच्या उदाहरणांद्वारे लैंगिक पूर्वाग्रह स्पष्ट केले आहे, की लिंगधारी व्यक्ती म्हणून त्यांना स्त्रियांच्या दुःख आणि सामर्थ्याबद्दल काहीही माहिती नसल्याची शंका आहे. 1960 नंतर, जर तुम्ही स्त्रिया आणि लिंग या विषयावरील कोणत्याही समाजशास्त्रीय तुकड्याचे विश्लेषण केले, तर त्यांचे नाव अतुलनीय नियमिततेसह येते.

लीला दुबे या पहिल्या मानववंशशास्त्रज्ञांपैकी एक होत्या ज्यांनी मानववंशशास्त्राच्या क्षेत्रातील लिंग आणि वंशविज्ञान यांच्यातील दुवा साधण्यासाठी योगदान दिले आणि त्याच वेळी समाजशास्त्र आणि मानववंशशास्त्राच्या मुख्य प्रवाहात महिलांच्या समस्या आणि चिंतांचा परिचय दिला. त्यांनी मानववंशशास्त्र अशा प्रकारे सोपे केले की ते लिंग संबंधांचे विश्लेषण करण्यासाठी स्त्रियांच्या अभ्यासासारख्या इतर तरुण शाखांद्वारे कार्यक्षमतेने वापरले जाऊ शकते. त्यांनी मानववंशशास्त्राच्या "तुलनात्मक दृष्टीकोन" चा उपयोग विशेषतः विविध संस्कृतींमधील महिलांचे जीवन समजून घेण्यासाठी, मूल्यमापन करण्यासाठी आणि फरक करण्यासाठी केला. एन्थ्रोपोलॉजिकल एक्सप्लोरेशन इन जेंडर: इंटरसेक्टिंग फील्ड्स (दुबे, २००१) या पुस्तकात त्यांनी पन्नास वर्षांहून अधिक काळ कामाचा सार आहे, त्यांनी केलेल्या क्षेत्र-आधारित संशोधनाच्या विस्तृत श्रेणीवर आधारित त्यांनी विविध विचारप्रवर्तक निरीक्षण आणि निष्कर्ष एकत्र केले आहेत. लीला दुबे यांच्या याच पुस्तकाची समीक्षा करणे हा या लेखाचा उद्देश आहे. लिंग आणि इतर प्रकारचे स्तरीकरण, जसे की जात, वर्ग आणि धर्म यांच्यातील गतिमान आणि गुंतागुंतीच्या संबंधांची तपासणी करणारे अनेक भाग या पुस्तकात एकत्र केले आहेत. दुबे यांच्या लेखांच्या संग्रहात प्रचलित सामाजिक संस्कारांचा सामाजिक व्यवस्थेमध्ये स्त्री हीनता निर्माण करण्यावर आणि टिकवून ठेवण्यावर कसा कायमस्वरूपी परिणाम होऊ शकतो यावर प्रकाश टाकतो. एथनोग्राफी, चरित्रे, आत्मचरित्र, मजकूर, लोककथा इत्यादींचा वापर करून, दुबे यांनी स्त्रियांची स्थिती, नातेसंबंध आणि लैंगिक संबंधांबद्दल विविध स्रोतांमधून बारकाईने भरपूर साहित्य गोळा केले आहे.

लीला दुबे प्रारंभिक जीवन :

लीला दुबे यांचा जन्म एका मराठी ब्राह्मणी कुटुंबात झाला, जो बऱ्यापैकी आधुनिक होता. दुबेचे पालक खूप प्रेमळ होते आणि ती चार भावंडांसह वाढली. *डुइंग किन्शिप अँड जेंडर* या शीर्षकाचा तिचा आत्मचरित्रात्मक निबंध स्त्रीच्या जीवनात स्वयंपाक आणि काळजी घेण्याच्या कौशल्यांचे महत्त्व अधोरेखित करणाऱ्या त्यांच्या आईच्या उदाहरणांबद्दल बोलते.

दुबे यांना अगदी लहान वयातच समजले की, लग्न अटळ आहे, म्हणून त्यांनी स्वतःला वर शोधण्याचा निर्णय घेतला आणि लग्न केले. ' *राष्ट्रवादी प्रवृत्ती असलेला बुद्धिमान माणूस* ' शोधण्याच्या तिच्या शोधात दुबेचा परिचय झाला, नागपूर विद्यापीठात राज्यशास्त्र विषयात एम.ए. करत असताना त्यांची भेट श्यामा चरण दुबे यांच्याशी झाली. ते एक मानववंशशास्त्रज्ञ होते आणि त्यांनी लीला दुबे यांना हा विषय अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यास मदत केली.

त्यांनी लायब्ररी आणि कागदपत्रांमध्ये अमर्याद रुचि होती आणि त्यांचे घर नेहमीच खुल्या चर्चेचे ठिकाण होते. तथापि, त्यांच्या वैवाहिक जीवन पूर्वीसारखे फायदे प्रदान करण्यासाठी पूर्ण झाले नाही ज्यामुळे ती त्यांच्या पतीपेक्षा अधिक प्रसिद्ध झाल्या. घरची आणि मुलांची जबाबदारी त्यांच्या खांद्यावर असल्याने दुबेसाठी व्यावसायिकाचा मार्ग सोपा नव्हता. यामुळे त्यांच्या व्यवसायात व्यत्यय आला आणि त्या त्यांच्या ध्येयापासून दूर गेल्या.

लीला दुबे यांचे योगदान :

दुबे यांनी त्यांच्या लेखात स्पष्ट केले आहे " *जेंडर ऑफ जेंडर: हिंदू गर्ल्स इन पॅट्रिलिनियल इंडिया* ", अशी सामाजिक रचना जी स्त्रियांना त्यांच्या मनात त्यांची प्रतिमा पुरुषांपेक्षा कमी दर्जाची बनवण्यास भाग पाडते. ती हिंदू मुलींच्या जीवनातील विधी, सांस्कृतिक प्रथा, समारंभ आणि भाषेचा वापर यावर प्रकाश टाकते. ती एक साधन म्हणून भाषेचे महत्त्व दर्शविण्यासाठी सांस्कृतिक

अभिव्यक्ती आणि म्हणी वापरते ज्याद्वारे महिलांना दैनंदिन जीवनात सहायक स्थानावर ठेवले गेले आहे. उपरोक्त गोष्टींबद्दल अंतर्दृष्टी देण्यासाठी तिने तेलुगू अभिव्यक्तीचे उदाहरण दिले आहे ज्याचे भाषांतर "मुलीला वाढवणे म्हणजे दुसऱ्याच्या अंगणातील रोपाला पाणी घालण्यासारखे आहे" असे केले आहे. या विशिष्ट वाक्यात असमानता, स्त्रियांवर लादलेला हुंडा आणि मुलीला सासरच्या मंडळींकडून त्रास होत असेल तर कुटुंबाकडून मिळणारा आधार नसणे या समस्यांचा सारांश आहे. भारतीय उपखंडात पितृस्थानाच्या नियमांद्वारे अधोरेखित केलेले लैंगिक समाजीकरण प्रचलित आहे. त्यामुळे महिलांना त्यांच्या जन्माच्या घरी तात्पुरती सदस्यत्व मिळते. स्त्रीचे स्थान कमी करण्यात लोक कसे पद्धतशीरपणे गुंतलेले आहेत हे दाखवण्यासाठी त्यांनी विविध धार्मिक विधी देखील मांडले. चांगली पत्नी आणि स्त्रीच्या स्वायत्ततेचा अभाव ही कल्पना अवांछित आहे.

महिला आणि नातेवाईक :

वेगवेगळ्या संस्कृतींमध्ये लिंग संबंध सारखेच बांधले जात नाहीत. लीला दुबे म्हणतात की, संस्कृतीच्या या विविधतेला जन्म देणारे एक प्रमुख क्षेत्र म्हणजे नातेसंबंध, जे लैंगिक संबंध शोधण्यासाठी एक महत्त्वाची प्रणाली तयार करते. नात्याला महत्त्वाची सांस्कृतिक आणि संरचनात्मक परिमाणे असतात या दृष्टिकोनावर ती अनेकदा लक्ष केंद्रित करताना दिसते. नातेसंबंधाबद्दल अज्ञान आहे जे आपल्याला लिंग अभ्यास समजण्यात अपयशी ठरते. दुबे यांच्या मते, नातेसंबंध प्रणाली विशिष्ट लिंग विचारधारेद्वारे विविध संस्कृतींमध्ये लिंग संबंध अधिक चांगल्या प्रकारे दर्शवू शकतात. चर्चा केल्याप्रमाणे, त्यांच्या शैक्षणिक साहित्यातील स्त्रियांच्या अस्तित्वाबद्दल जागरूकता, अपुरेपणा आणि संकल्पना वगळण्याचे विश्लेषण केले. एक नवीन विश्लेषणात्मक फ्रेमवर्क प्रदान करून, त्यांचे कार्य समाजात स्त्रियांच्या प्रतिनिधित्वाच्या अभावाभोवती फिरते जे असंख्य वैचारिक आणि सांस्कृतिक त्रुटी दर्शवते. दुबे यांच्या नातेसंबंधावरील कार्याने सार्वत्रिकपणे स्वीकारलेल्या पितृसत्ताक पद्धती आणि सिद्धांतांबद्दल संपूर्ण भिन्न दृष्टिकोन उघडला. त्याबरोबरच जात, वर्ग, धर्म या सामाजिक घटकांनाही स्त्रियांच्या गौणत्वाची कारणे अधोरेखित करण्यात आली.

त्यांनी सामाजिक मानववंशशास्त्राच्या कक्षेत लक्ष न दिलेल्या क्षेत्रांमध्ये संशोधन सुरू केले, जे आधी जमातींच्या अभ्यासात समाविष्ट होते. त्यांनी मानववंशशास्त्राच्या सुप्रसिद्ध 'विदेशी निसर्गाच्या' गाठी उलगडल्या आणि त्याची तुलना समाजातील एखाद्या व्यक्तीच्या जिवंत अनुभवाशी केली. आर्थिक योगदानामुळे स्त्रियांनी केलेल्या 'कामाचे मूल्य' या विषयावर चर्चा आणि वादविवाद सर्वप्रथम त्यांनी कामाच्या श्रमाच्या लिंग-आधारित विभागणीच्या विश्लेषणाने सुरू केले. सामाजिक वास्तवांच्या विश्लेषणाची सर्वसमावेशक चौकट त्यातून अधिक चांगल्या प्रकारे समजली. याने सामाजिक वास्तवाच्या विश्लेषणाची अधिक समावेशक चौकट दिली.

जात आणि स्त्रिया :

जात आणि लिंग यांच्या संगमाला संबोधित करते, तसेच ज्या मार्गांनी जाती, पदानुक्रम आणि बहिष्काराद्वारे, महिलांना पद्धतशीरपणे वंचित ठेवते आणि त्यांना असमान संसाधन वाटप आणि शोषणात्मक उत्पादन संबंधांच्या प्राप्तीच्या शेवटी ठेवते. त्यांनी नातेसंबंधांच्या कार्याची जवळून तपासणी करण्याच्या गरजेवर भर देते आणि कुटुंब संस्थांच्या संदर्भात संसाधने, मालमत्ता अधिकार इत्यादींच्या वितरणावर त्याचा कसा प्रभाव पडतो. स्त्रिया शुद्धता-प्रदूषण निषिद्धांच्या अधीन आहेत जे अन्न नियंत्रित करतात, ज्याला दुबे जातीचे विभाजन आणि पदानुक्रम जपण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण घटक मानतात. त्यानंतर दुबे जात, विवाह आणि लैंगिकता यांच्यातील दुवा तपासतात. त्यांनी असा युक्तिवाद केला की जात ही एक व्यवस्था म्हणून स्त्री लैंगिकतेच्या वर्चस्व आणि नियंत्रणाद्वारे विकसित होते. उपलब्ध डेटाचा वापर करून, त्यांनी जात आणि लिंग हाताळताना त्यांच्या केंद्रस्थानी लैंगिकतेसह एक फ्रेमवर्क तयार केले आहे. प्राथमिक आणि दुय्यम विवाह, हुंडा, जातीय विवाह आणि आंतरजातीय भागीदारी व्यतिरिक्त, त्यांनी त्यांचा तपासणीचा भाग म्हणून विविध समस्यांचे परीक्षण केले.

सारांश :

'अॅन्थ्रोपोलॉजिकल एक्सप्लोरेशन्स इन जेंडर' हे पुस्तक कुटुंब, मालमत्तेच्या वारशाचे नमुने आणि घरगुती संसाधनांचे वाटप, तसेच हे घटक महिलांच्या सामाजिक स्थान आणि ओळखीशी, तसेच शिक्षण, काम आणि इतर अधिकारांमध्ये कसे अविभाज्यपणे गुंतलेले आहेत याचे विश्लेषण आणि आकलन करण्याचा एक प्रशंसनीय प्रयत्न आहे. देशाच्या आणि परदेशातील अनेक भागांमध्ये केलेल्या कठोर क्षेत्रीय कार्यावर आधारित सुसंशोधित लेखांचा हा संग्रह महिला अभ्यासाच्या क्षेत्रात स्त्रीवादी विद्वानांच्या भविष्यातील चर्चेसाठी अनेक महत्त्वपूर्ण चिंता व्यक्त केली. प्रत्येक लेख कुटुंब आणि लिंग, मानववंशशास्त्र आणि लिंग, आणि स्त्रीवाद आणि महिला चळवळींच्या "छेदनबिंदू क्षेत्रांचे" महत्त्व अधोरेखित करतो,

दुबे यांनी या विषयाचा अभ्यास करून सामाजिक मानववंशशास्त्राच्या आखाड्यात समृद्ध करण्यात भूमिका बजावली आणि ज्ञानाच्या भरपूर स्रोतांची तरतूद केली: प्रतिकात्मक प्रतिनिधित्व आणि त्यांना मिळालेले वैचारिक महत्त्व, स्त्रियांच्या

जीवनातील लैंगिक विषमतेमध्ये नातेसंबंध टिकून राहणे आणि सामान्यीकरण, कल्पना आणि सिद्धांत. प्रादेशिक संदर्भात विकसित झालेल्या सिद्धांतांना नेहमीच सार्वत्रिकता मानले जाऊ नये हे समजून घेण्यात तिच्या कार्याने मदत केली.

संदर्भ-

1. Dube, Leela. (2001). Anthropological Explorations in Gender: Intersecting Fields. New Delhi: Sage Publications.
2. इंटरनेट, विकिपीडिया
3. http://epgp.inflibnet.ac.in/epgpdata/uploads/epgp_content/S000033SO/P000290/M004770/ET/1495600950m_13_et.pdf
4. <https://www.thehindu.com/news/national/a-feminist-anthropologist-who-pioneered-studies-on-matriliny-kinship/article3439403.ece>